

dc_205_11

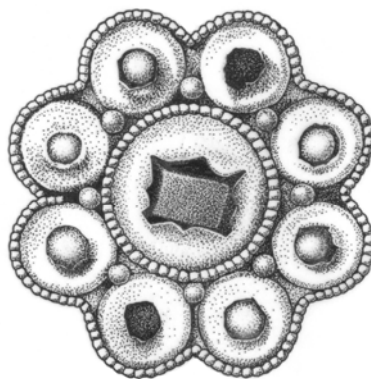
SZŐKE BÉLA MIKLÓS

PANNÓNIA

A

KAROLING-KORBAN

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest 2011

Célok, feladatok

A Karoling-kor kutatása viszonylag rövid múltra tekinthet vissza Magyarországon. Nagy Géza múlt század eleji figyelemfelkeltő összefoglalását követően a tényleges kutatás csak mintegy fél évszázaddal később, az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején kezdődött el, amikor nagyobb számban tárták fel az Alsó-Zalavölgy szigetein, Zalavár-Várszigeten és -Récéskúton, továbbá Keszthely-Fenekpusztán a korszak sír- és telepleleteit; ezeket a politikai elvárásokkal összhangban szinte kezdettől fogva azonosították a kárpát-medencei szlávság hagyatékával. A történeti köztudatban ezért Zalavár-Vársziget ma is a nyitrai szláv fejedelemség éléről elűzött Priwina és Chezil által alapított, frank fennhatóság alatt álló, pannón-szláv fejedelemség központja; ezt a nézetet képviseli a korszakról megjelent utolsó magyar összefoglalás (Cs. Sós 1973) csakúgy, mint az alig egy évtizede megjelent osztrák történeti munkák (Wolfram 1995, 1996).

A Zala völgyében és Zalaváron több évtizeden át végzett régészeti kutatásaim eredményei egyre sürgetőbben vetették fel, hogy ezt a sablonos, és felületes történelemképet és régészeti értelmezést végre egy, az eredeti forrásokra építő, széles horizontú, s a teljes korszakon átívelő *történeti áttekintéssel*, és a *régészeti, művészettörténeti emlékeknek* a történeti előítéletektől mentes értékelésével kell felváltani. Munkámban ezért arra törekedtem, hogy a Pannóniára vonatkozó írásos forrásadatokat teljességre törekvően összegyűjtssem, a történészek egymást követő nemzedékei alatt rájuk rak(ód)ott (félre)értelmezésektől, (tév)hitektől megtisztítsam, s tágabb szövegkörnyezetben vizsgálva összefüggéseikben is megértsem őket. Ennek a sok türelmet és kitartást igénylő munkának az eredményeként Pannónia helyét és szerepét a Karoling korban végre nemcsak közvetlen szomszédjai, de az európai politika, a Karoling- és bizánci birodalom, továbbá a pápaság küzdelmének összefüggésrendszerébe ágyazva értelmezhetjük. Ebben a tágas történeti közegben a további forráscsoportokat, a régészeti és művészettörténeti emlékeket is jobb rálátással és nagyobb objektivitással elemezhetők.

Források, módszerek

A Pannóniára vonatkozó Karoling-kori történeti források – évkönyvek, életrajzok, levelek, irodalmi alkotások és adománylevelek – a *Monumenta Germaniae Historica*, és a nagyobb német egyházi levéltárak köteteiben szinte hiánytalanul hozzáférhetők. Ezek esetében nem az elérhetőség, hanem az értés, és értelmezés, a megfelelő kritikai szűrő alkalmazása volt a fő feladat.

A korszakról készült legutolsó összefoglalás (1973) óta látványosan megváltozott, radikálisan megnőtt Pannónia Karoling-kori építészeti és régészeti emlékanyaga. Cs. Sós Ágnes lényegében még semmit biztosat nem tudott mondani Mosaburg topográfiájáról, s az akkori hipotézisek nagy részét is megcáfolta a későbbi kutatás. Ezzel szemben mára – elsősorban az utolsó 15 év általam vezetett ásatásainak köszönhetően – nemcsak a *Conversio* által Mosaburgban és környékén említett öt templomot lehet biztosan azonosítani, de az előkerült egyéb világi építmények és erődítések alapján rekonstruálni lehet a Priwina és Chezil korában megépült – s a történeti források alapján csak feltételezett – püspöki pfalzt, majd mára már Arnolf királyi pfalzát is. A feltárt több ezer sírlelet alapján pedig végre valós képet nyerhetünk a mosaburgi grófság társadalmi rétegzettségéről, s jobban megérthetjük a 9. század gyors változásaira eltérő mélységgel reagáló akkulturációs folyamatot.

A régészeti és történeti forrásokat – értelmezésük eltérő módszertani követelményei miatt – egymástól külön tárgyaltam, megértésükhöz azonban igyekeztem felhasználni a másik forráscsoport elemzéséből származó eredményeket is. Ezt azonban soha nem tettem úgy, hogy az egyik tudományterületen mutatózó hiányokat a másikeről pótoltam, és erre alapozva vontam le további következtetéseket.

Eredmények

Eddig is jól tudtuk, hogy a frank–avar háborúk nem népiertő jelleggel zajlottak, az avar kaganátus megszűnése nem járt együtt a népesség drasztikus mértékű elpusztulásával. A Karoling birodalom célja sokkal inkább a térség pacifikálása, keresztényi hitre térítése és a saját szervezeti keretei közé vonása volt. A kaganátus széthullását valójában a kagán és jugurru 780-as évektől kialakult, belső feszültségeket gerjesztő, kettős hatalma okozta, s Nagy Károly hadjárata (791) az ellentéteket csak felerősítette. Az első évek egyik meghatározó szereplője a *tudun*, a kagán által a szláv törzsek vezetői mellé rendelt, az adóbehajtásért is felelős „biztos” (ezért valószínűleg több tudun is működik a kaganátus határainál). Az egymással küzdő kagán és jugurru helyett nagy valószínűséggel a nyugati határtérségben felelős tudun szervezi meg Nagy Károly seregével szemben is a katonai ellenállást, majd az elsők között hódol be a frank uralkodónak és veszi fel a keresztiséget.

A kettős hatalom és vele együtt a kaganátus egész szervezeti rendszere az ennek végén kitört „polgárháborúban” omlik össze. A válság mélységét hűen tükrözi a *hring* kommandó-akcióval végrehajtott kirablása (795). Ezt követően Pippin „hadjáratának” (796) már csak a kagán meghódoltatása a feladata – amit a Nagy Károly fia elé járuló kagán önként letett hűbéri esküvel pecsétel meg. Ezután nincs akadálya annak, hogy a Pippint kísérő püspökök a Duna menti táborban döntsenek az avarok megkeresztelésének módjáról és a térítési körzetek határainról is. A szászoknál elkövetett hibákból okulva sokkal békésebb eszközöket terveznek alkalmazni, s legfőbb szempontnak a szentháromság tanának érvényesülését tekintik, ezért a korábbi, ettől eltérő módon keresztelteket újra kell keresztelni.

A kagán meghódolásával új fejezet kezdődik a Kárpát-medence történetében. Bár a kaganátus még meglévő erői megpróbálnak egyfajta utóvédharcot vívni a Karoling birodalommal, a meggyengült központi hatalom miatt azonban velük szemben is egyre erősödik a belső ellenállás. Új, regionális politikai alakulatok jönnek létre, amelyek nemcsak az „avarokkal”, de a Karoling birodalom képviselőivel is harcba szállnak. A források elemzése nem támogatja azokat a konstrukciókat, amelyek a hatalmi átrendeződés mozgatói között jelentős szerepet szánnak a bolgár Krum kánnak. Ezeknek az éveknek ugyanis valójában a Kelet-Alpok vidékének és a Dunától északra élő szlávok csoportjai a főszereplői. Az ő „zaklatásuk” hatására költözik a már keresztény Theodor capcan és népe *inter Sabariam et Carnuntum* (805), súlyponttal a Bécsi- és Tullni-medence területére.

A kaganátus szétesésének záróakkordja a status quo-t szentesítő aacheni béke (811). Pannónia – a Dráva-Száva köze és a Dunántúl – a Karoling birodalom legkeletibb tartománya lesz, a birodalom szerves részévé válik, a Dunától északra fekvő területen hivatalosan is elismerik a morva fejedelemséget, a kagán pedig a Dunától keletre fekvő térségbe húzódik (szorul) vissza. Ezeknek az „utódállamoknak” a fejedelmei hűségesküvel szavatolt vazallusi függésben állnak a birodalommal. Az egymás mellett létesült különböző államszervezeti formák, nevezetesen a Karoling birodalom vazallusi, és az új fejedelemségek gentilis intézményi rendszere közti különbségeket azonban a történészek egy része nem érzékelte, és/vagy összemosta, ezzel a következő évtizedek eseményeinek és személyi, szervezeti konzekvenciáinak a megítélését nagymértékben befolyásolta.

A következő időszak már a Pannóniában berendezkedő Karoling-adminisztrációról és saját vazallusaival támadt konfliktusairól szól. A közvetlenül a birodalomhoz csatolt keleti térségben több – talán még az avar kaganátusból örökölt – területi egységet, „provinciát” ismerünk meg, melyeket a forrásokban *Sclavinia*, *Avaria* és *Pannonia(e)* néven említene, s melyek a század első harmadának végéig a Karoling közigazgatás laza keretétől szolgálnak. Nem sorolható azonban ezek közé – mert történetileg és régészetiileg sem igazolható – az a Kisalföldre (Dunántúlra) rekonstruált avar vazallus fejedelemség, aminek kagáni (!) székhelyét és missziós központját a Cundpald-kehely alapján Petőháza helyezik.

811 után Pannóniát két nagyobb részre, alsó és felső-Pannóniára bontják, élükre vazallus tisztségviselőket állítanak. Ez a rendszer és a még nagyon mobil környezet azonban magában hordozza az önállóságra törekvés, a „lázas” veszélyét. A lavinát Cadolah friauli duxnak, Alsó-Pannóniának (a Dráva-Száva közének) az igazgatásával megbízott vazallusa, Ljudevit indítja el, bár felkelése bizonyára összefügg azzal, hogy ekkor már az egész déli térség forr: a timocsán és abodrita (*praedenecenti*) törzsek a dunai bolgárok elől nyugatra menekülnek, és a Karoling birodalom oltalmát keresik, majd maguk a dunai bolgárok is megjelennek a Dráva-Száva közén. Ljudevit az évente ismétlődő frank hadjáratokban (819–822) végül felörlődik, a bolgárok azonban erősebb ellenfélnek bizonyulnak. A Dráva-Száva közének keleti fele Sirmium központtal bolgár fennhatóság alá kerül (828), csak nyugati fele marad Siscia központtal a frankok kezén. A frank diplomácia sikere, hogy a bolgárok ezután a Karoling birodalom hű szövetségesei lesznek, s a következő évtizedekben – a morvák elleni harcokban – többször is kísérik fegyverrel a Karoling uralkodókat.

A harcok csitulásával Jámbor Lajos az egész keleti térség közigazgatását átszervezi: a nagyobb egységeket kisebbekre bontják, és grófságok hálózatát hozzák létre. A Dráva-Száva közén lecsökkent területű *Pannonia inferior*hoz kerül a Dunántúl déli fele, a salzburgi érsekség térítési körzete, míg *Pannonia superior* a Rába és a Duna közti terület alkotja a Bécsi- és a Tullni-medencével együtt.

Felső-Pannóniában Tulln központtal Ratbod, tőle keletre pedig Rihheri savariai grófsága (első okleveles említés 844) jön létre. *Savaria*/Szombathely területén azonban egyelőre nem ismert olyan régészeti emléke, ami megnyugtató módon igazolná, hogy a grófság székhelye azonos a korábbi római várossal, az ide rekonstruált Karoling vár pedig régészetileg nagyon ingatag alapokon áll.

Alsó-Pannónia egy részén, az Zala folyó alsó folyásvidékén egy „bizonyos” Priwina kap nagy kiterjedésű hűbértartományt (838–840). A „Duna feletti területről” Moimar, morva fejedelem által 830 táján elűzött Priwinát a ma történetírói előszeretettel nevezik nyitrai fejedelemnek, holott a források, köztük az életéről legbőszéesebben tájékoztató *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* soha nem említi duxként (kivétel egy 860. évi, speciális körülmények között született adománylevél), a mai Nyitrán nincs nyoma Karoling-kori fejedelmi székhelynek (és nincs meg az állítólag Adalram érsek által felszentelt templom sem). Priwina nagy valószínűséggel nem több egy magas rangú, magát talán még a kaganátusból átmertő hivatalnoknál Moimar környezetében, aki, miután urával összetűzésbe kerül, menekülni kényszerül. Priwina speciális tudása, kapcsolatrendszere azonban jól jön a „kádérihiányban” szenvedő Német Lajosnak, aki ezért szívesen befogadja, megkeresztelteti, és a keleti prefektus, Ratbod alá helyezi – amire aligha kerülne sor, ha egy tényleges fejedelmi család tagja –, majd évekkel később ezért fogadja el újra hűségesküjét.

Priwina és fia, Chezil (Kocel) élettörténete kivételes lehetőséget nyújt arra, hogy a Karoling Kelet egy grófságának, az Alsó-Zalavölgyben felépített Mosaburgnak a működését kialakulása pillanatától egészen megszűnéséig a maga teljességében és mélységében megismerjük, s részletesen tanulmányozhassuk annak a hűbéri rendszernek a működését, ami nemcsak a király és vazallusa viszonylatában, de utóbbinak a többi egyenrangú társával, és a már tőle függő alattvalóival való teljes kapcsolatrendszerén keresztül tárul fel előttünk.

Német Lajos, miután Priwina bizonyította, hogy hűséges alattvaló – valószínűleg a rábízott terület megtérítésében játszott igen aktív részvételével – az addig hűbérben birtokolt területek nagy részét teljes tulajdonába adta neki (847). Ezen az aktuson a király fiaitól kezdve a bajor püspöki karon át a Karoling Kelet teljes adminisztrációja jelen van. Jóval szerényebb már a magántemplomának felszentelésekor (850) összegyűlt társasága; ezek között túlnyomórészt a vele azonos rangban, vagy alatta álló vazallusok, olyanok vannak, akikkel együtt zárandokol el Friaul és Észak-Itália szent helyeire (ld. az ún. cividalei evangélium bejegyzéseit).

Priwina példamutató módon segíti a salzburgi egyház térítő munkáját és templomépítő buzgalmát. A saját székhelyén felépült három templom mellett a rá, és Chezilre bízott területen alig egy emberöltő alatt további, legalább harminc templom épül meg. Ez egészen kivételes teljesítmény, amit még az sem homályosít el, hogy erről az egyik leginkább érdekelt, maga a salzburgi érsek számol be uralkodójának, Német Lajosnak (870). Priwina székhelye valószínűleg az egész térség megtérését irányító térítő püspököknek (*chorepiscopus*), Osbaldnak is a központja, s az is marad, míg a pápával kiépített szoros kapcsolatai miatt kegyvesztetté nem válik a salzburgi püspöknél (ca. 859 tájáig).

Mosaburg kivételesen megkülönböztetett helyzetét, s gyors felemelkedését jelzi, hogy a salzburgi érsek által küldött presbiterek mind magasan képzett, művelt papok. Bár az első pap, a király kancelláriáján rövid ideig jegyzőként dolgozó Dominicus még regensburgi kötődésű, ezért a salzburgi érsek külön engedélyt ad neki, hogy az ő missziós területén tevékenykedjen, a többi papot már maga adja. Először a *praeclarus doctor* Swarnagalt rendeli oda diakonikusokkal és klerikusokkal együtt, majd Altfrid presbitert, minden tudományok mesterét (*magistrum artis*). Utóbbi azonos lehet annak a „tiszteletreméltó” templomnak a tervezőjével és építőmesterével, amit Liupram érsek építtet, s amelyekhez még a mesterembereket is maga adja. A 850-es évek második felében felépült templomról ma már tudjuk, hogy a Karoling Kelet egyetlen zárándoktemploma, amelynek a szentélyen kívül körben lemélyített folyosókriptájából lehetett kapcsolatot teremteni az oltár alatt eltemetett, „romlatlan testű” Hadrianus mártírral. Liupram utódja, Adalwin érsek (859-től) első tette, hogy Altfridet *archipresbyter*é emeli, majd ennek halála után Rihpaldot már eleve ebben a rangban iktatja be Mosaburgban, ami világosan utal arra, hogy Salzburg tudatos építkezéssel egy új püspöksége alapítását készíti elő Alsó-Pannóniában, s ezt sikeres missziója lezárásaként Mosaburg központtal kívánja létrehozni.

Az egyenletesen nyugodt fejlődést váratlan események zavarják meg. 863-ban Rastislav fejedelem hívására Konstantin (Kyrill) és Metód személyében bizánci térítő papok érkeznek a morva fejedelemségbe. Az ígét szláv nyelven terjesztő, ezért a Biblia egyes részeit szlávra lefordító, és emiatt egy új írást (glagolica) is kifejlesztő térítők tanítványaikkal együtt hamarosan Chezil (Kocel) udvarában is megjelennek. Itt is tanítványokat kapnak maguk mellé, és Chezil is megtanulja a szláv írást – melynek polírozott felületű palackok oldalára karcolt betűi az utóbbi évek egyik legszenzációsabb régészeti leletei.

A térítő testvérek feltűnése a tervezett pannóniai püspökség előtt is új távlatokat nyit meg; Chezil eléri, hogy II. Hadrianus pápa Metódot Pannónia érsekévé tegye, ami ettől kezdve nem a salzburgi érsek, hanem közvetlenül a pápa alá tartozik. Metód ugyan egyházpolitikai megfontolásból, a bolgárok Rómához való visszacsábítása érdekében az évszázadok óta vakant Sirmium püspöke lesz, ténylegesen azonban Mosaburgba tér vissza. Elfoglalja a salzburgiak által gyakorlatilag már kiépített püspöki székhelyet, a Hadrianus templomot pedig székesegyháznak teszi meg (869). Természetes, hogy a bajor tartományi egyház, amint lehet, elfogatja (870), elítéli és évekig fogva tartja. Amikor végül az új pápa, VIII. János nyomására kiengedik (873), hivatalosan Pannónia és a morvák érsekeként levelez vele, de 880 után már csak mint a morvák érsekével. A 870-es évek közepe táján Chezil meghal, ezért Metód a szabadulása utáni rövid időtől eltekintve már nem tér vissza Mosaburgba, székhelye az évtized végén már hivatalosan is a morva fejedelemség.

Mosaburg a salzburgiak fejlesztéseinek köszönhetően gyorsan virágzó városias településsé fejlődik, Liupram és Adalwin többször tölti itt kíséretével a téli hónapokat. A Hadrianus templom mellett felépült fapaloták alkotják a püspöki pfalz magját, és ezt használhatja utóbb Metód is rezidenciának. A fejlődés csúcspontjára azonban a 870-es évek második felétől kezdve ér el, amikor a hosszú ideig uralkodó Német Lajos unokája, Arnolf lesz a keleti frank király. Már apja, Karlmann rövid idejű uralkodása alatt elkezdheti kiépíteni mosaburgi pfalzát, ami – mint a 2011-ben megtalált kőpalota alapjai végre egyértelműen

igazolják – nem a wörthi tó közelében fekvő Mosaburggal azonos. Arnolf az egymás után következő 888-, 889- és 890-ben az Alsó-Zalavölgyben fekvő Mosaburgban állít ki oklevelet, melyek közül az utolsóban a kiállítás helyét már *regia civitas Mosaburnak* nevezi. Nem véletlen, hogy a magyarok egyre növekvő nyomását érzékelve 896-ban – miközben maga Rómába megy császárrá koronáztatni magát – bizalmasát, Brazlav duxot bízta meg Mosaburg védelmével. Arnolf hamarosan meghal (899), Mosaburgot azonban továbbra is tartja Brazlav várának nevezett – s Aventinus óta tévesen Pozsonnyal azonosított – Brezalauspurcnál gyülekezik, hogy megvívjon a magyarokkal, katasztrofális vereséget szenved. A csatavesztés Mosaburnak, és a Karoling Pannóniának is a végét jelenti, Gyermeke Lajos 911-ben bekövetkezett halálával pedig a Keleti Frank birodalom is végetér.

A történeti áttekintés után a Karoling-Pannónia legfontosabb településének, Mosaburg/Zalavárnak az építészeti és régészeti emlékeit elemzem, és kísérem meg részben az erődítési rendszer(ek), részben pedig a templomok építéstörténetét, majd ezek alapján Mosaburg településtörténetét rekonstruálni.

Mára világossá vált, hogy Zalavár-Vársziget, s csak ez a sziget volt nemcsak Priwina és Chezil, de a salzburgi érsek, majd Arnolf pannóniai székhelye. Mindazok a korábbi elképzelések tehát, amelyek a Vársziget körüli szigeteket (Récéskút, Borjúállás, Rezes, Kövecses stb.) Mosaburg részének tekintette, és azt a morva sáncvárak mintájára egyfajta laza települési agglomerációnak képzelte el, tévesnek bizonyultak. A Várszigeten feltárt erődítési maradványok – sáncárok, palánkfalak, és a szigetet körbekerítő sánc maradványai – alapján az L-alakú sziget nagyjából három egyforma nagyságú részre tagolódik. Először a sziget délnek lenyúló szárát kerítették el egy sáncárokkal, és hozták létre mögötte Priwina és Chezil udvarházát (*munimen Priwinae, castrum Chezilonis*). Majd a sziget keletre nyúló szárát zárták el egy gyilokjárós palánkfalal, ezáltal a két szár találkozásának területén, a sziget közepén alakítva ki a harmadik harmadot, ami a püspöki pfalzt foglalta magába (*civitas Priwinae*). A sziget keleti szárán még semmiféle régészeti kutatás nem zajlott, ezért annak funkciója egyelőre bizonytalan. Végül több olyan palánkfal-szakasz is előkerült a sziget közepén, amely átvág a korábbi erődítési rendszereken, így a közben nagyrészt már betemetett sáncárkon, keresztelő templomon. Ezek már a század utolsó harmadának emlékei, és Arnolf pfalzának kiépítésével állhatnak kapcsolatban.

A régészeti kutatások különösen fontos eredménye, hogy sikerült megtalálni és/vagy azonosítani a Mosaburgban épült, s a *Conversio*ban név szerint is említett három templomot. Az *infra munimen Priwinae* emelt, és 850-ben felszentelt Mária templom azonos az Árpád-korban Szt. Adorján tiszteletére újrászentelt bencés kolostor templomával, amit 1702-ben felrobbantottak, majd teljesen elhordtak. A Liupram által a 850-es évek második felében *infra civitatem Priwinae* építtetett Hadrianus zárandoktemplom maradványait az 1980-as évek elején Cs. Sós Ágnes találta meg a sziget közepén, a püspöki pfalz területén, majd az egészet 2000 táján én tártam fel. Végül az *in eadem civitate* felépített Keresztelő Szt. János templomról nevéen kívül semmit sem tud a *Conversio*, de a Hadrianus templomtól nyugatra pár évvel ezelőtt megtalált fatemplom minden bizonnyal ezzel azonosítható.

Ezekon kívül még két további Karoling-kori templom ismert a Vársziget környékén: a tőle északkeletre fekvő Récéskút szigeten egy háromhajós kőbazilika épült, délnyugatra, a Borjúállás szigeten pedig egy fatemplomot emeltek. Mivel a *Conversio* szerint a Mária templom felszentelésekor, vele egy időben szentelték fel Sandrat és Ermpert templomát *foris civitatem* (a *civitason* kívül), nagyon valószínű, hogy a két templom ezekkel azonos, hiszen a *civitassal* lokalizálásnak csak akkor van értelme, ha az látható közelségben van.

A templomok közül legkorábban, a 840-es évek elején a Keresztelő Szent János templom épült meg. A fa oszlopokon álló, téglalap alakú csarnoktemplom szentélye a hajóval azonos szélességű. A templomhoz délről egy atrium csatlakozik, ami akkor épülhetett, amikor

a templomépület egyes fa oszlopaait is kicserélték. A templom alaprajzi sajátosságai, és méretei alapján megfelel a Karoling birodalmon belül a 8–9. században elsősorban a keleti frank területen kedvelt fatemplomoknak. A templomtól északra egy palánkfalú kútház védelmében egy különleges gondossággal megépített, nagy bazalttömbökkel kibélelt, mély kút állt, mely a kereszteléshez szolgáltathatta a szentelt vizet. A templomtól keletre, a Hadrianus templom nyugati traktusa alatt került elő a pap (esetleg a térítőpüspök?) ugyancsak fából épült nagyméretű palotája, amit Cs. Sós Ágnes még fatemplomként interpretált.

Priwina magántemplomának építése csak mintegy tíz évvel a megtelepedés után fejeződik be, 850. jan. 24.-én szentelik fel Szűz Mária tiszteletére. A templomot egyelőre csak G. Turco 1569-ben készült felmérési rajzáról ismerjük, ami alapján a helyét már tudjuk, eredeti alakjáról és méretéről azonban csak sejtethjük, hogy nagyjából az ábrázolt templommal azonos. A templom szentélye körül talán már a felszentelés előtt elkezdtek temetkezni, a zárandok- és keresztelő templom mellett ugyanis egyetlen sír sem került elő.

A Hadrianus zárandoktemplom a Karoling birodalom keleti határterületének legnagyobb temploma, ami összetett programja alapján messze kiemelkedik a térség templomai közül. Cs. Sós Ágnes bonyolult építéstörténetet rekonstruált, a templom zárandok jellegét, a mártírsírt és folyosókriptát azonban nem ismerte fel, a sírt oltáralapnak, a folyosókriptát pedig szentélykörüljárónak gondolta. A templom újabb feltárás során világossá vált, hogy az alapjaiig kiszedett falú templom építéstörténete egyszerűbb, kevesebb fázisból állt. Valószínű, hogy a nyugati traktus, egy nyitott udvar két oldalról egy-egy épületszárnnyal (földszintjén a zárandokok, emeletén a szerzetesek lakóhelye) kis fáziskéséssel később épült meg. És bizonyosan későbbiek a templomhajón belül, a pillérek közötti „sávalapozások”, amelyekre bizánci mintát követve mellmagasságig érő kőlapokat, „szentélyrekesztőket” állíthattak, elzárva ezzel a főhajót a zárandokok elől, akik csak az oldalhajókat használhatták.

A Hadrianus zárandoktemplom legjellegzetesebb része a folyosókripta; nagyjából ugyanakkor készült el, mint a hasonló folyosókripták szász, fríz és thüring területen, azaz nem azok mintáját követi, ezért nem is lehet és kell azokból levezetni. A folyosókripta helyett egy szentélykörüljárót javasló ötletet a kronológiai problémák mellett az abszolút mélységadatokból rekonstruálható belső szintadatok is cáfolják. Végül csak abban merülhet fel olyan ötlet, hogy a *Conversio*-ban a Hadrianusra utaló mondat későbbi betoldás, s a mártír csak Arnolf idejében kerülhetett Zalavárra, aki nem ismeri a templom alaprajzi típusának a mártírsírral való szerves és megbonthatatlan egységét.

A Hadrianus templom építését végző, Liupram által küldött mesteremberek seregéhez tartozhatott az a bizánci iskolázottságú, de nyugati nyersanyagot használó mester, aki ólomkeretbe foglalt, színes és festett üvegablakokkal díszítette a templomot, és az is, aki a templomtól délre feltárt öntögödörben a Karoling-kor eddig ismert legnagyobb harangját öntötte ki a templom számára. A zárandoktemplom és püspöki székesegyház funkciójú Hadrianus templom fénykora a ca. 860-875 közötti időszak. Arnolf idejében megszűnik a püspöki pfalz, a déli oldalon elbontják a templommal egy időben épült fa palotákat, területét a templom körüli temetkezések számára engedik át. Arnolf király pfalza mellett a templom feltehetően közösségi funkciókat ellátó plébániatemplom lesz.

A *foris civitatem* épült, és 850 januárjában felszentelt templomok közül a Borjúállás-szigeti ugyancsak fatemplom, csak itt a boronaszerkezetet széles, erős talpgerendákra emelik. Alaprajzi típusa – téglalap alakú hajó, behúzott négyszögletes szentéllyel – jól ismert a Meroving-kortól kezdve, gyakran alkalmazott, kedvelt forma. A hajó első harmadában talált sekély, keskeny kőalapozás szentélyrekesztő számára készülhetett, mint a Břeclav-Pohanskon feltárt, hasonló méretű és alaprajzú templomban.

A másik *foris civitatem* álló templom a Zalavár-Récéskúton még 1948-ban megtalált háromhajós bazilika. Ásatás- és építéstörténetével kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik, a felvetett ötletek túlnyomó része ma már csak a kutatástörténetet színesítik. A templom körül

talált oszlogpödrök alapján rekonstruált fatemplomok ötletét a szakma a régészeti dokumentáció és a stratigráfiai viszonyok alapján egyértelműen elutasította. Így legfeljebb azon gondolkodhatunk el, hogy a téglalap alakú, kőből épült, három beírt félköríves szentélyzáródású templom eredetileg is háromhajós volt-e, vagy olyan, mint az Adria-menti és dél-tiroli egyhajós templomok.

A templomok körül, és a távolabbi környéken, a szolgálnépi falvak közelében szép számban kerültek elő a mosaburgi grófság lakosságának temetkezései, melyek alapján színes és izgalmas kép bontakozik ki Mosaburg társadalmának szerkezetéről és a lakosság kulturális alkalmazkodóképességéről, akkulturációjának mértékéről és mélységéről. A képet még árnyaltabbá teszi, hogy Zalavár körzetében több olyan temető is napvilágra került, amelyek az avar kor végén nyíltak, vagy amiket még akkor is használtak.

Az alsóbb társadalmi rétegek leletanyaga a politikai és kulturális környezet változását érzékenyen követi, viszonylag gyors változása finom kronológia kidolgozását teszi lehetővé. A köznép „átöltözése”, az új ékszerek, gyöngyök, viseleti tárgyak, és fegyverek átvétele, vagy éppen a régiek elhagyása, az egész viselet egyszerűbbé, szegényesebbé válása igen plasztikusan bontakozik ki. A temetkezési szokások egy részét azonban makacsul megőrzik. A sírok sekélyebbek és egységesen Ny-K tájolásúak lesznek, elhagynak néhány feltűnő szokást (állattemetés, hamvasztás, padmaly, halmos temetkezés), ámde a 9. század végéig folyamatosan használt pogány „szent ligetekben” az étel-ital melléklet adása végig megmarad.

Bár a késő avar kori, és avar kor végi felső réteg viseleti anyagáról egyelőre nem tudunk régészeti hiteles képet alkotni, a katonáskodó középréteg és a hozzájuk tartozó nők viseletéről, lovas temetkezéseiről, mély és gondosan megépített sírkamráiról a zalai temetők alapján némi fogalmat alkothatunk. Ennek a rétegnek az alkalmazkodóképességét jeli, hogy amikor keresztvíz alá hajtják fejüket, és a templom köré temetkeznek, látványosan megváltoznak. Teljesen elhagyják korábbi viseletüket, „levetik” övüket, fegyvereiket többé nem temetik el, eltekintve a kis számú sírtól, amibe nyugati divat szerint készült sarkantyúgarnitúrát tesznek, de legtöbbször teljesen melléklet nélkül temetkeznek, egyedül a temetőn belül elfoglalt helyük és a nagyméretű sírkamrába leeresztett, gondosan ácsolt, vasalt koporsójuk utal rangjukra.

A velük azonos rangú nők túlnyomórészt ugyancsak melléklet nélkül kerülnek sírba, egy kis hányaduknál – általában a fiatal lányoknál – azonban aranyból, ezüsből, vagy aranyozott ezüsből készült, míves ötvösmunkákat, fejékszereket, lemezgombokat, gyűrűket találunk. Ezeket az ékszereket a szakirodalom hagyományosan bizánci-orientális stílusú, „veligrádi” típusúnak nevezi, és a 9. század utolsó harmadában, 10. század első felében a morva fejedelemség női viseletére jellemzőnek tartja. Csakhogy ezek már a század második harmadának kezdetétől részei a mosaburgi elit női ékszerekészletnek, s egyértelműen nem az etnikumhoz, hanem a társadalmi réteghez tartozást jelölik. Formakincsük, készítési, és szerkesztési elveik, az alkalmazott ötvös-technikák a késő antik – bizánci ötvösségben gyökerező késő avar és avar kor végi női ékszereknél köszön vissza. Úgy látszik tehát, hogy az új elit az új körülmények között sem akart lemondani az avar kaganátus alatt hosszú időn át viselt és kedvelt ékszerformákról, fejdíszekről, a térségben tovább dolgozó ötvösöktől továbbra is ezeket a típusokat rendelik meg - így végre tartalommal tölthetjük meg a „bizánci-orientális stílus” fogalmát.

A mosaburgi elit akkulturációja sokkal látványosabb, mint az alsóbb néprétegeké. Temetkezési szokásaiban a keresztény előírásokat szigorúbban megtartotta, mint a gentilis fejedelemségek elitjei. Viselet vonatkozásában azonban felemás módon valósult meg. Amíg ugyanis a férfiviseletet a Karoling-birodalomban megismert tárgytípusok határozzák meg, a nőket továbbra is a volt avar kaganátus elitjének ékszerekészlete tartja bűvkörében, azokat utánozza. Az alacsonyabb néprétegeknél egyértelműen további elszegényedés érzékelhető, a

visolet és ékszeranyag leegyszerűsödik, kisszámú formai variációra csökken, a temetkezési szokásokban azonban mindvégig megőrzik a pogány étel-ital melléklet adásának szokását.

Legfontosabb publikációk a témakörből

- Szőke, B.M.: Zalavár. Zalai Gyűjtemény 6 (1976) 69–103.
- Szőke, B.M.: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. ActaArchHung 31 (1979) 51–103.
- Szőke, B.M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. ActaArchHung 32 (1980) 181–203.
- Szőke, B.M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). in: F. Daim (hrsg.): AWARENFORSCHUNGEN II. Wien 1992. 841–968. (recenzió: U. Fiedler: Acta Praehistorica et Archaeologica 26/27 [1994/95] 252–258; J. Szentpéteri; ActaArchHung 46 [1994] 455–458)
- Szőke, B.M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jahrhundert in Nagykanizsa, SW-Ungarn). Zalai Múzeum 4 (1992) 129–167.
- Szőke, B.M.: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. CommArchHung 1992. 125–158.
- Szőke, B.M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. in: Lőrinczy G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged 1993. 33–43.
- Szőke, B.M. (~ und K. Éry, R. Müller, L. Vándor): Die Karolingerzeit im Unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II und Zalasabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest 1992. 482 old., 107 tábla, 2 térkép. (recenzió: B. Kerman: Arheološki vestnik (Ljubljana) 45 [1994] 286–287)
- Szőke, B.M.: (hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. Antaeus 23 (Budapest) 1996. 319 old., 156 tábla, 2 térkép.
- Szőke, B.M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. Ars Hungarica 1998/2 (1999) 257–319.
- Szőke, B.M.: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling korban (A petőházi Cundpald kehely és a sopronkőhidai temető helye és szerepe). Soproni Szemle 2000/4. 310–342.
- Szőke, B.M.: Christliche Denkmäler in Pannonien aus der Karolingerzeit. Zalai Múzeum 11 (2002) 247–266.
- Szőke, B.M. (+ K. H. Wedepohl – A. Kronz): Silver-Stained Windows at Carolingian Zalavár, Mosaburg (Southwestern Hungary). Journal of Glass Studies 46 (2004) 85–104.
- Szőke, B.M.: Az avar – frank háborúk kezdete (The beginning of wars between Avars and Franks). Zalai Múzeum 14 (2005) 233–244.
- Szőke, B.M.: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben (Feldzug Karls des Großen gegen die Awaren im Jahre 791). Arrabona 44 (2006) 497–522.
- Szőke, B.M.: New Findings of the Excavations in Mosaburg/Zalavár (Western Hungary). in: Joachim Henning (ed.): Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. vol. 1. The Heirs of the Roman West. Berlin – New York 2007. 411–428.
- Szőke, B.M.: Zalavár. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (hrsg. von H. Beck – D. Geuenich – H. Steuer), Bd. 35 Berlin – New York, 2007. 834–842.
- Szőke, B.M.: Pannonien in der Karolingerzeit, Bemerkungen zur Chronologie des frühmittelalterlichen Fundmaterials in Westungarn. Schild von Steier, Beiheft 4 (2008) 41–56.
- Szőke, B.M.: Der Cundpald Kelch. Wege und Umwege in der Forschung. ActaArchHung 59 (2008) 347–366.
- Szőke, B.M.: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, in: U. von Freeden – H. Friesinger – E. Wamers (hrsg.): Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a.M. Eurasien-Abteilung, Berlin des Deutschen Archäologischen Instituts, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 12. Bonn 2009. 395–416.
- Szőke, B. M.: Eine Kirchenfamilie von Mosapurc/Zalavár (Ungarn). Neue Ergebnisse zur Kirchenarchäologie in Pannonien, in: Krohn, N. und Alemannisches Institut Freiburg i. Br. e. V. (hrsg.): Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse. Freiburg 2010. 561–585.
- Szőke, B.M.: Beziehungen zwischen Keszthely-Fenekpuszta und Mosaburg/Zalavár in der Karolingerzeit, in: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense Bd. II. Budapest - Leipzig - Keszthely - Rahden 2010. 431–463.
- Szőke, B. M.: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Antaeus 31–32 (2010) 9–52.